

MAŁGORZATA ABASSY

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

ROSYJSKA KULTURA WOBEC POSTĘPU I MODERNIZACJI W ŚWIETLE SEMANTYKI POJĘĆ „NARÓD” I „WOLNOŚĆ”

Słowo „modernizacja” jest dzisiaj używane na określenie przemian nie tylko w obszarze techniki, lecz także nauki i kultury oraz zjawisk życia społecznego. Tak powszechne zastosowanie niejasnego terminu powoduje dezorientację co do samej istoty zjawiska, jego zasięgu i elementów składowych. W konsekwencji rodzi także poważne trudności przy ocenie poszczególnych etapów i ich skutków oraz uniemożliwia weryfikację. W modernizacji, podobnie jak w przypadku wszelkich innych procesów, można wyróżnić trzy etapy: „start”, „rozwój” – złożony z sekwencji przyczyn i skutków, oraz „stop” – moment, gdy proces należy zatrzymać, gdyż w przeciwnym razie ulegnie on degeneracji.

Kultura zachodnioeuropejska stanowi typ kultury funkcjonalnej, dlatego nieustanna zmiana jest w niej uznawana za istotną wartość i określana mianem rozwoju, postępu, a ostatnio – modernizacji. Tymczasem teoretycy i praktycy procesów modernizacyjnych, zwłaszcza w obszarze inżynierii społecznej, nie stawiają pytań o moment „stop”. W żadnym opracowaniu nie znajdziemy precyzyjnego opisu stanu społeczeństwa „zmodernizowanego”. W rezultacie modernizacja jako sekwencja zmian staje się celem samym w sobie, ulega absolutyzacji i wchodzi w obszar kultury jako centralne słowo czy wręcz „bojowy okrzyk epoki”. W epoce nowożytnej zachodnioeuropejskie pojmowanie modernizacji zderzyło się ze specyfiką kultur tekstualnych, powodując kryzys tożsamości na poziomie narodowym i państwowym. Warto zaznaczyć, że chociaż konfrontacja odmiennych typów kultur nie jest zjawiskiem nowym, na przełomie wieków XX i XXI nabrała ona szczególnie ostrego charakteru wskutek nasilających się procesów globalizacyjnych i sekularyzacyjnych. Dążeniom do ujednolicenia na poziomie struktur towarzyszy przeciwstawna tendencja do akcentowania odmienności na poziomie wartości. Procesy te nabierają szczególnego znaczenia w sytuacji, gdy konieczne jest określanie i ochrona interesów narodu i państwa na arenie międzynarodowej. Chociaż większość konfliktów międzynarodowych ma obec-

nie podłoże ekonomiczne, ich istotą są wartości – konstytuujące tożsamość narodową, która wyrasta z tożsamości kulturowej, oraz określające cywilizacyjną misję narodu/państwa. Można wręcz stwierdzić, że narastanie procesów globalizacyjnych prowokuje przeciwstawny ruch pobudzenia procesów narodotwórczych.

Na wstępie pragnę zaznaczyć, że celem moich rozważań nie jest analiza pojęć „naród” i „wolność” w ramach metod proponowanych przez klasyczne językoznawstwo. Skłaniam się raczej ku wykorzystaniu niektórych osiągnięć lingwo-kulturologii – dziedziny nauki, zajmującej się badaniem współzależności języka i kultury, która wykorzystuje filologiczny aparat pojęciowy (słowo, język, tekst) w celu obiektywizacji kultury jako wspólnej przestrzeni symbolicznej oraz próbuje uchwycić znaczenie słów poprzez namysł nad genezą i zasadami funkcjonowania kultury¹.

Każdy język odzwierciedla specyficzny sposób odbioru i porządkowania świata, tworząc językowy obraz rzeczywistości. Włodzimierz Toporow mówi o modelu świata jako „uproszczonym i zawężonym odzwierciedleniu sumy wyobrażeń o świecie wewnątrz danej tradycji, ujmowanych w ich systemowym i funkcjonalnym wymiarze”². Język jest narzędziem komunikowania posiadanego przez jego użytkownika modelu świata. Językowy obraz świata powstaje na bazie podstawowych pojęć i związanych z nimi idei. Przy czym te drugie mogą mieć wiele wariantów i to one są kluczem do rozumienia obrazu rzeczywistości: za słowami „wolność”, „naród”, „sprawiedliwość” będą kryć się różne wyobrażenia, w zależności od specyfiki danej kultury oraz doświadczeń jednostki³. Niektóre pojęcia, takie jak rosyjskie *obszczina* (wspólnota ziemi i obyczaju), *narod* (lud) czy *wolja* (wolność), są kluczowe dla pojmowania obrazu świata oraz nieprzekładalne na inne języki⁴. Dzieje się tak dlatego, że ich treść w większym stopniu niż znaczenie pozostałych słów jest kształtowana przez historię i podlega modyfikacji wskutek dyskusji grup kulturotwórczych nad ich semantyką. Zbiór wyobrażeń na temat rzeczywistości, zakodowany w treści poszczególnych słów i zwrotów danego języka, zostaje przyswojony przez jego nosicieli w sposób nieświadomy.

Podstawowym wskaźnikiem specyfiki kultury są nie tylko charakterystyczne dla niej słowa, lecz także częstotliwość ich użycia w konkretnej epoce i okolicznościach⁵. Pośrednio wskazują one na fundamentalne wartości kultury. Anna Wierzbicka zauwa-

¹ Szerzej por. E. Верещагин, В. Костомаров, *Язык и культура*, Москва 2005.

² В. Топоров, *Модель мира* [w:] *Мифы народов мира. Энциклопедия в 2 томах*, Москва 1988, t. 2, s. 161. Kategorię socjokulturowego modelu rzeczywistości stosował również Łotman; por. Ю. Лотман, *Феномен культуры* [w:] *Избранные статьи в 3 томах*, Таллин 1992, t. 1, s. 42.

³ Por. *Ключевые идеи русской языковой картины мира*, red. А. Зализняк, Москва 2005, s. 10.

⁴ *Ang. language-specific words*; por. А. Wierzbicka, *Semantics, Culture and Cognition*, Oxford University Press 1992.

⁵ W niniejszym artykule pomijamy metodę liczenia słów ze względu na różnorodność językową badanego materiału, a także ze względu na fakt, że niektórzy autorzy zmuszeni byli publikować w innym języku niż rodzimy, jeśli pragnęli, by ich dzieła ujrzały światło dzienne. Szerzej na temat metody krytycznej analizy dyskursu (KAD) zob. *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, red. А. Duszak, N. Fairclough, Kraków 2008.

żyła, że głównym problemem w badaniach nad wzajemną relacją języka i kultury nie jest metoda identyfikowania słów kluczy, lecz wykazanie, w jaki sposób odsłaniają one istotne dla kultury treści i związane z nimi wartości.

Podstawową trudnością w komunikowaniu się kultur jest duży obszar nieprzekładalności języków. Edward Sapir podkreślił ten fakt, pisząc:

Języki znacznie się różnią specyfiką słownictwa. Różnice, które nam wydają się nieuniknione, mogą być zupełnie ignorowane w całkowicie odmiennych typach kultur, które z kolei kładą nacisk na rozróżnienia dla nas obojętne. Różnice w leksyce wykraczają daleko poza nazwy obiektów [...]. Mają one zastosowanie do świata umysłu (*mental world*)⁶.

Sytuując zagadnienie komunikowania się kultur w perspektywie łotmanowskiej zasady dialogu⁷ – podstawowego prawa istnienia każdej semiosfery – zauważamy, że aby dialog mógł zaistnieć, semiosfery nie tylko muszą wejść w kontakt, lecz także powinny podjąć próbę stworzenia wspólnego zbioru pojęć. Jednocześnie będzie miało miejsce dążenie do maksymalnego podkreślenia różnic, co ma na celu ochronę odrębności, a zarazem stanowi impuls do rozwoju. W sytuacji dialogu pojawiają się dwa przeciwstawne ruchy: na zewnątrz, w celu poznania „innego”, a przez to wzbogacenie siebie, i „do wewnątrz” – w celu ochrony własnej odmienności i spójności.

Problem specyfiki języka kultury, mechanizmów dialogu i „przekładu” kultur nabiera szczególnego znaczenia, gdy w grę wchodzi transformacja treści kluczowych pojęć językowego obrazu świata. W sporach intelektualnych każdej epoki właśnie uzgodnienie sensów jest gwarantem pomyślnego przejścia do następnego etapu rozwojowego kultury.

Słowa „wolność” i „naród” należą do pojęć najczęściej i najbardziej zaciekle dyskutowanych wskutek zapoczątkowania procesów transformacji kultury i namysłu nad istotą postępu i modernizacji. Obejmują one aspekt indywidualny i narodowy, włączając jednostkę w przestrzeń istnienia i funkcjonowania organizmu nie tyle państwowego, ile narodowego⁸. Słowa „wolność” i „naród” nie tylko zaliczają się do pojęć nieprzekładalnych, lecz wywołują też silne emocje. Czyni je to szczególnie podatnymi na zafałszowanie w procesie przekładu. Jak zauważyła Wierzbicka:

W filozoficznej literaturze na temat *wolności*, autorzy zwykle wyrażają własne poglądy na *wolność* (lub próbują objaśnić poglądy innych filozofów lub pisarzy). Ale pewien „pogląd” jest też zakodowany w samym znaczeniu słowa takiego jak *wolność*. Ów pogląd

⁶ E. Sapir, *Selected writings in language, culture and personality*, red. D. G. Mandelbaum, Los Angeles 1949, s. 27.

⁷ J. Łotman, *Kultura i eksplozja*, przeł. B. Żyłko, Warszawa 1999, s. 33.

⁸ Klasyczna definicja narodu została stworzona przez J. Herdera; zob. J. Herder, *Myśli o filozofii dziejów*, t. 1–2, przeł. I. Gałęcki, Warszawa 1962. Por. także o roli języka w kształtowaniu się tożsamości narodowej J. G. Herder, *Rozprawa o pochodzeniu języka*, przeł. B. Płaczkowska [w:] *idem, Wybór pism*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 59–175.

zawarty w znaczeniu słowa jawi się jako ważny fakt społeczny. Odzwierciedla on dominujące w społeczeństwie przekonanie i, do pewnego stopnia, je utrwala. Dlatego jest ważne, aby w pismach na tematy takie jak *wolność* wszyscy autorzy potrafili oddzielić własną opinię od poglądu zawartego w specyficznych dla języka jednostkach leksykalnych, takich jak *freedom* (angielskie), *libertas* (łacińskie) i *svoboda* (rosyjskie); nie powinni pozwolić, by ich rodzimy język barwił percepcję pojęć filozoficznych, będących przedmiotem dyskusji [...]⁹.

Namysł nad transformacją rosyjskiej kultury wskutek prób realizowania idei postępu oraz zapoczątkowania procesów modernizacji, a zatem również refleksja na temat treści pojęcia *svoboda/vola* wymaga odwołania się do semantyki łacińskiego słowa *libertas*. Według Chaima Wirszubskiego łacińskie słowo *libertas* w czasach, gdy niewolnictwo w Rzymie było rzeczą naturalną, oznaczało po prostu człowieka wolnego¹⁰, który sam kierował swoim losem. Nie oznaczało ono wolności absolutnej, uwzględniając ograniczenie jednostki prawami natury czy też prawami politycznymi, których był współtwórcą. W tym sensie wolność w znaczeniu liberalnym¹¹ (*svoboda* = *liber*) została przeciwstawiona wolności absolutnej¹² (*wolja*). W kulturze rosyjskiej to przeciwstawienie nie jest tak oczywiste, gdyż pozytywną konotację często uzyskiwały słowa oznaczające wolność w sensie braku jakichkolwiek ograniczeń, włącznie z zanegowaniem praw natury poprzez rezygnację z życia. Na przeciwstawnym biegunie została usytuowana wolność jako bezkrytyczne podporządkowanie się prawom Bożym, wyrażone w rosyjskim *rab bożyj*. Stanowią one znaczeniowe centra dla wielu innych pojęć; na przykład rosyjskiego *smirenije* (*смирение* – pokora). Włodzimierz Dał, definiując słowo „*svoboda*”, pisze:

Wolność – [...], własna wola (*своя воля*), przestrzeń (*простор*), możliwość postępowania po swojemu, brak ograniczenia, niewoli (*неволи*), niewolnictwa (*рабства*), podporządkowania cudzej woli. Wolność jest pojęciem względnym; może odnosić się do jakiejś konkretnej, ograniczonej przestrzeni, związanej z daną sytuacją, albo do różnych stopni przestrzeni, albo, wreszcie, do pełnej, niczym nieskrępowanej samowoli (*к полному, необузданному произволу или самовольству*). Wolność druku, brak cenzury, ale odpowiedzialność przed sądem. Wolność myśli, przekonań. Wolność słowa, pozwolenie na wyrażanie swoich myśli. Wolność chłopów (*крестьян*) jest sprzeczna z niewolnictwem i pańszczyzną (*крепостному быту*)¹³.

⁹ A. Wierzbicka, *Understanding cultures, through their key-words*, New York–Oxford 1997, s. 126.

¹⁰ Ch. Wirszubski, *Libertas as a political idea at Rome during the late republic and early principate*, Cambridge 1950, s. 1.

¹¹ I. Berlin mówi w tym sensie o „pozytywnej wolności”; por. I. Berlin, *Cztery eseje o wolności*, red. H. Hardy, Warszawa 1994, s. 131.

¹² „Negatywna wolność”. Por. I. Berlin, *Cztery eseje o wolności*, s. 131.

¹³ В. Даль, *Толковый словарь русского языка*, hasło: „*svoboda*”, <http://vidahl.agava.ru/P204.HTM#36938> (dostęp: 25.01.2015).

W tradycyjnym rosyjskim językowym obrazie świata wolność jest kojarzona z brakiem przymusu, ucisku. Na ten fakt zwróciła też uwagę Wierzbicka, porównując pojęcie „swoboda” z *freedom*:

Inaczej niż w przypadku *libertas* czy *freedom*, *svoboda* sugeruje dobre samopoczucie spowodowane przez dostrzegany brak jakiejkolwiek presji, nacisku czy ucisku, ograniczających więzi. Warto w tym kontekście zauważyć, że często zwrot: *swobodnie oddychać* (*дышать свободно*) [...] w języku rosyjskim sugeruje obraz jakiegoś „gorsetu”, który został rozluźniony, tak że klatka piersiowa może w pełni się rozszerzyć [...]¹⁴.

Treści zawarte w rosyjskim słowie „wolność” – „swoboda” – wykraczają poza łacińskie znaczenie *libertas*, które oznacza po prostu „brak pana”; jak zauważyliśmy, mają charakter bardziej totalny i zbliżają je do semantyki słowa *wolja* („wolność”). Przywołajmy ponownie definicję Dala:

Wolja – dana człowiekowi dowolność działania, wolność, dowolność postępowania, brak niewoli, przymusu. [...] Człowiek ma wolę, a zwierzę – instykt. Władza lub siła, potęga moralna, prawo siła. *Wasza wola – nasza dola. Daj mu wolę, a wszystko wywróci. Daj rozumowi (mu) wolę, to weźmie dwie.* Pragnienie, dążenie, chcenie, żądza, pożądanie moralna część ludzkiego ducha przeciwna do umysłowej, rozumu. *Rozum siega, lecz wola nie bierze.* Rozum to ilościowa właściwość duszy, wola – jakościowa. [...] Rozum odpowiada na prawdę i kłamstwo, wola – na dobro i zło¹⁵.

W rosyjskim pojęciu wolności, w jego ujęciu tradycyjnym, obok braku pana jako warunku bycia wolnym mieszczą się też treści nieobecne w semantyce anglosaskich pojęć *freedom*, *liberty*. Skojarzenie wolności (woli) z moralnością i zdolnością różniwania dobra i zła z jednej strony, a z tendencją do niepohamowanych działań z drugiej, warunkuje nieprzekładalność słów „swoboda”, *wolja* na inne języki oraz brak w rosyjskim językowym obrazie świata matrycy dla pełnego przyjęcia treści słów *freedom*, *liberty*. Georgij Fedotow wskazał na jeszcze jeden aspekt pojęcia *wolja*, jakim jest brak świadomości wolności drugiego człowieka:

Osobista wolność (swoboda) wymaga zawsze szacunku dla wolności (swoboda) innych ludzi; wola (*воля*) jest dla siebie. Nie jest przeciwna tyranii, bo tyran również jest obdarzony wolnością (*воля*). Rozbójnik jest ideałem moskiewskiej wolności, tak jak Iwan Groźny jest ideałem cara. Jako że wolja podobnie jak anarchia jest niemożliwa w cywilizowanym społeczeństwie, rosyjski ideał wolności (*воля*) znajduje swój wyraz w kulcie pustyni, dzięki przyrodzie, tułaczego, cygańskiego życia, wina, dzikiego rozpasania

¹⁴ A. Wierzbicka, *Understanding cultures...*, s. 141.

¹⁵ В. Даль, *Толковый словарь русского языка*, hasło: „wola”, <http://vidahl.agava.ru/P023.HTM#3578> (dostęp: 25.01.2015).

(*пазыя*), namiętnego zapomnienia o wszystkim innym (*самозабвение страстей*), rozbójnictwa, buntów i tyranii¹⁶.

W Rosji pojęcie wolności jednostki, które na gruncie kulturowym Europy Zachodniej wyrastało z idei indywidualizmu, było kwestią słabo zapoznaną, w dużej mierze niezrozumiałą ze względu na silne więzi wspólnotowe. Wraz z rozpoczęciem procesów modernizacyjnych pojawiły się grupy, które używały słowa „wolność”, wkładając w nie różne treści. Brak świadomości rozbieżności językowych obrazów świata i wynikających z tego faktu problemów z przekładem kultur prowadził do zafałszowania treści pojęć fundamentalnych dla każdej z kultur.

Dziewiętnastowieczny rosyjski dylemat „Rosja – Zachód” może być postrzegany jako problem zderzenia dwóch odmiennych języków, sposobów wyrażania treści, składających się na wyobrażenie o świecie. Warto zwrócić uwagę na fakt, że mamy tu do czynienia jednocześnie z przypadkiem komunikacji międzykulturowej i wewnątrz-kulturowej: liczne podróże Rosjan na Zachód stwarzały im możliwość komunikowania się z inną kulturą i poznawania jej języka – obrazu rzeczywistości, natomiast powrót do ojczyzny i dyskusja z ideowymi przeciwnikami była próbą przekazania oponentom nowych (czerpanych od „obcego”) treści znanych słów („wolność”, „prawo”, „naród”). Języki mogą na siebie „zachodzić”, tzn. odzwierciedlają to samo zjawisko na dwa różne sposoby; mogą też odzwierciedlać różne zjawiska w tej samej przestrzeni: toczący się w Rosji, w latach 40. XIX w. spór między słowianofilami a okcydentalistami był próbą zrozumienia i zaadaptowania na rodzimy grunt obcego „języka”, rozumianego jako „Zachód”. Wymienione okresy dla każdej z kultur były czasem najintensywniejszego poszukiwania tożsamości, dlatego że napływ obcych elementów był znaczny i wymuszał reakcję pod groźbą utraty spójności kultury.

Wiktor Winogradow zauważył, że w pewnych epokach pojawiają się słowa, które skupiają wokół siebie nowe prądy myślowe, nadają koloryt czasom historycznym, a także wywołują zmianę znaczenia niektórych, istniejących już wcześniej pojęć.

W niektórych grupach semantycznych oddzielne, najbardziej ważkie semantycznie słowa występują w roli znaczeniowych centrów, wokół których skupiają się szeregi innych słów i pojęć. Owemu ruchowi przyciągania towarzyszy zmiana starego znaczenia słów. Takie centralne słowa są czymś w rodzaju słońc oddzielnych systemów semantycznych, a niekiedy wyrażają podstawowe „zawołania bojowe” tej lub innej epoki¹⁷.

Do takich słów z pewnością zalicza się słowo „modernizacja”. Jako proces obejmujący wszystkie dziedziny życia kojarzy się ona elitom społecznym z kryzysem. Doraźne usuwanie niepożądanych skutków wdrażanych w życie projektów nie przyno-

¹⁶ Г. Федотов, *Россия и свобода. Сборник статей*, New York 1981, s. 183.

¹⁷ В. Виноградов, *История слов*, hasło: „прогресс”, <http://etymolog.ruslang.ru/vinogradov.php?id=progress&vol=3> (dostęp: 25.01.2015).

si spodziewanych efektów; gdy problem zostaje wyeliminowany z obszaru społecznego, to ujawnia się w sferze gospodarki lub w innym, ważnym sektorze życia społecznego. Wskutek efektu domina kryzys zatacza coraz szersze kręgi, uniemożliwiając wskazanie pierwotnej przyczyny braku równowagi w strukturze społeczno-politycznej i znalezienie skutecznego remedium. Niniejsze rozważania są próbą wykazania, że korzenie kryzysu procesów modernizacyjnych tkwią w braku refleksji na temat wartości, które na danym obszarze kultury warunkują tożsamość narodową. Trudności w ich odkryciu i uhonorowaniu wynikają z faktu, że owe wartości są potwierdzane w sposób nieświadomy przez ogromne rzesze społeczne niebiorące bezpośredniego udziału w przygotowywaniu projektów modernizacyjnych na poziomie polityki państwa. Sądzymy, że przyczyn kryzysu związanego z modernizacją należy szukać w sferze kultury, a konkretnie: w obszarze wewnętrznego dysonansu pojęć wolności i narodu wynikającego ze zderzenia, już na początku wieku XIX pojmowania tychże słów, charakterystycznego dla kultury rosyjskiej, z ich semantyką, właściwą dla przestrzeni kulturowej Europy Zachodniej. W państwach, gdzie tradycja stanowi fundament porządku państwowego i jest silnie zakorzeniona w mentalności społeczeństwa, modernizację postrzega się jako wartość wtedy i tylko wtedy, gdy stanowi ona narzędzie obrony przed niszczącymi wpływami z zewnątrz. Jednak nawet wówczas modernizacja pojmowana jest przede wszystkim jako rozwój techniczny i zwiększenie siły militarnej państwa. Refleksja na temat zmian mentalności stanowi udział niewielkiej części elity i właśnie owa grupa ludzi dąży do zmiany charakteru instytucji edukacyjnych, społecznych i politycznych.

W badaniach naukowych w dziedzinie polityki, ekonomii i socjologii pomijany jest fakt, że europejski wzorzec modernizacji i odpowiadająca mu semantyka wywoływała w kulturze przyjmującej reakcję, płynącą ze strony elit duchowieństwa i inteligencji, w postaci prób wypracowania własnego rozumienia postępu. Właśnie zderzenie europejskiej semantyki z właściwym dla danego obszaru kulturowego pojmowaniem postępu i rozwoju skutkowało obserwowanymi w perspektywie historycznej przemianami modernizacyjnymi. Stają się one zrozumiałe dopiero po uwzględnieniu mechanizmów rozwoju kultury – owej specyficznej dla każdego obszaru kulturowego matrycy, która wymusza „przekład” napływających z zewnątrz treści, powodując, iż rozwiązania sprawdzone na gruncie europejskim okazują się nieskutecznymi w krajach nieeuropejskich.

„Modernizacja” i „postęp” nie są pojęciami tożsamymi, chociaż w dyskursie na temat problemów współczesnego świata często występują jako ekwiwalenty.

W języku rosyjskim słowo „postęp” pojawiło się w ślad za wpływami kultury europejskiej, ma korzenie łacińskie. Według definicji Włodzimierza Dala, powstałej w pierwszej połowie XIX w., jest to „umysłowy i moralny ruch naprzód, siła edukacji (*образованья*), oświecenia (*просвещенья*); w znaczeniu bardziej politycznym – wolność, pogląd i system pojęć albo dążenie do pełnej wolności”¹⁸. Jak wynika z samej

¹⁸ В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т.*, Санкт-Петербург 1863–1866.

definicji, słowo „oświecenie”, rozumiane jako kształcenie, edukacja, dążenie do pełniejszego rozumienia zjawisk i wpływania na bieg wydarzeń, stanowiło synonim słowa „postęp” w Rosji. W słowniku Dala, który autor tworzył przez 53 lata jako pomnik języka rosyjskiego i ukończył w 1861 r., słowo „modernizacja” nie występuje, co znaczy, że nie znajdowało się wówczas w obiegu. Warto nadmienić, że we współczesnym dyskursie na temat modernizacji owe kwestie są w wyraźny sposób spłycone. Ich marginalizacja niewątpliwie wynika z odmiennego kontekstu historycznego. Współcześnie modernizacja zasadniczo ma inne cele niż te zakładane w treściach słowa „postęp”. Rezultaty modernizacyjnych przemian mierzy się pojęciami: „skuteczność”, „użyteczność”, „zastosowanie praktyczne”.

Słowo „postęp” przeniknęło do języka rosyjskiego za pośrednictwem Polski, w latach 40. XIX w.¹⁹ Początkowo jego użycie nie było powszechne wśród inteligencji. Iwan Dawidow²⁰ pisał, że współlistniało ono z takimi obcymi słowami jak „indywidualny” (*индивидуальный*), „fakt” (*факт*), „humanitarny” (*гуманный*) jako znak nowych czasów i towarzyszących im idei. W 1843 r. Iwan Panajew pisał z entuzjazmem: „Niech przepelnia się nasze serca wiarą w wielkie i mądre prawo postępu. Złoty wiek, którego ślepa legenda szukała w przeszłości, jest przed nami”²¹. Jednak już 10 lat później „słowo postęp staje się na tyle aktualne, że pod koniec lat 50. na mocy carskiego ukazu zakazano używania go w oficjalnych dokumentach”²². Cenzor Aleksander Nikitenko w *Dzienniku* (*Дневник*, 1858) zapisał: „Zakazuje się używania w druku słowa postęp”²³. W latach 60. słowa „postęp” i pokrewne mu „postępowy” stają się popularne w języku literackim i publicystyce. Mikołaj Niekrasow pisze: „Zaczekajcie. Postęp nadciąga, a ruchowi nie widać końca: co dziś uznaje się za haniebne, jutro doczeka się laurów”²⁴. Warto przy tym zwrócić uwagę na nową semantykę słowa „postęp”, w stosunku do tego znaczenia, którego używano w latach 40. XIX w.; w przededniu reformy uwłaszczeniowej i narodzin ruchów rewolucyjno-demokratycznych o proveniencji raznoczyńskiej słowo „postęp” kojarzono z walką z samodzierżawiem i negacją spuścizny kulturowej rosyjskiej szlachty.

Z kolei paradygmat modernizacji został sformułowany w połowie XX w. w warunkach upadku europejskich potęg kolonialnych i pojawienia się dużej liczby „młodych narodów” w Azji, Afryce i Ameryce Łacińskiej. Stały one w obliczu wyboru

¹⁹ В. Виноградов, *Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв.*, Москва 1938, s. 389.

²⁰ И. Давыдов, *Опыт общесравнительной грамматики русского языка*, Санкт-Петербург 1854, http://imwerden.de/pdf/opyt_grammatiki_russkogo_yazyka_1854_text.pdf (dostęp: 25.01.2015).

²¹ Cyt. za: В. В. Виноградов, *История слов*.

²² М. Лемке, *Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия*, Санкт-Петербург 1904, http://az.lib.ru/l/lemke_m_k/text_0020oldorfo.shtml (dostęp: 25.01.2015).

²³ А. В. Никитенко, *Записки и дневник (в 3-х книгах)*, Москва 2005, zapis pod datą 31 maja 1858 r.; http://az.lib.ru/n/nikitenko_a_w/text_0040.shtml (dostęp: 25.01.2015).

²⁴ Пор. „Подождите. Прогресс надвигается/И движенью не видно конца/Что сегодня постыдным считается/Удостоится завтра венца”; cyt. za: В. В. Виноградов, *История слов*.

dalszej drogi rozwoju. Program modernizacji, pojmowanej jako przejście od tradycji do nowoczesności – przy czym oba te pojęcia były rozumiane bardzo szeroko – został tym narodom zaproponowany przez naukowców i polityków USA i Europy Zachodniej jako alternatywa dla komunizmu²⁵. Druga połowa wieku to okres, kiedy powstaje teoretyczno-metodologiczna baza modernizacji, która wzbogaciła i uporządkowała doświadczenie dotyczące różnych aspektów procesu przechodzenia społeczeństw od tradycji do nowoczesności. Paradygmat modernizacyjny, który początkowo kształtował się pod wpływem ewolucjonizmu i funkcjonalizmu, nieustannie ewoluował i był modyfikowany, zgodnie z wnioskami płynącymi z praktyki modernizacji. Wypracowane modele modernizacji, a było ich bardzo dużo, służyły uchwyceniu różnych aspektów zachodzących zmian²⁶.

Według Siergieja Gawrowa²⁷ historycznie pojęcie modernizacji jest rozpatrywane w trzech różnych znaczeniach: 1) jako rozwój wewnętrzny krajów Europy Zachodniej i Ameryki Północnej, związany z epoką nowożytną; 2) jako rozwój krajów, które nie należą do pierwszej grupy, lecz wzorują się na nich i pragną im dorównać (tzw. doganiająca modernizacja); 3) jako proces stały, niezakończony, któremu podlegają również współcześnie kraje pierwszej grupy, charakteryzujący się przeprowadzaniem reform i wprowadzaniem innowacji i prowadzący do powstania społeczeństw postindustrialnych²⁸. Społeczeństwo zmodernizowane posiada wiele współzależnych cech, które często badane są oddzielnie jako aspekt polityczny, społeczny, ekonomiczny czy kulturowy modernizacji. W interesującej nas perspektywie kulturowej zachodnioeuropejski model modernizacji zakłada powstanie zróżnicowanej i zarazem ujednoczonej kultury, opartej na paradygmacie postępu i rozwoju indywidualizmu. Semantyka postępu ma korzenie w epoce oświecenia; obejmuje takie elementy jak samodoskonalenie jednostki, dążenie do indywidualnie rozumianego szczęścia, prawo do realizacji osobowego potencjału i kształtowania otaczającej rzeczywistości, zgodnie z ludzkimi możliwościami i potrzebami. U źródeł modernizacji kultury w Europie znalazły się takie zjawiska jak: rozwój świeckiego systemu edukacji, wiara w naukę i technikę, racjonalizacja sposobu myślenia i wzrost znaczenia jednostki. Wśród typologii modernizacji badacze wyróżniają dwie jej odmiany: organiczną i nieorganiczną lub, według innej typologii, trzy: endogenną, egzogenną oraz endogenno-egzogen-

²⁵ Пор. И. Побережников, *Модернизация: теоретико-методологические подходы* [w:] *Экономическая история. Обозрение*, ред. Л. Бородин, Москва 2002, s. 146.

²⁶ И. Побережников, *Модернизационная перспектива: теоретико-методологические и дисциплинарные подходы* [w:] *Третьи Уральские историко-педагогические чтения*, Екатеринбург 1999, s. 16–25; И. Побережников, *Модернизация: определение понятия, параметры и критерии* [w:] *Историческая наука и историческое образование на рубеже XX–XXI столетия. Четвертые всероссийские историко-педагогические чтения*, Екатеринбург 2000, s. 105–121.

²⁷ С. Гавров, *Модернизация во имя империи. Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России*, Москва 2004.

²⁸ С. Гавров, *Модернизация* [w:] *Социокультурная антропология: история, теория, методология. Энциклопедический словарь*, Москва 2012, s. 821–830.

na²⁹. Organiczna modernizacja wystąpiła w tych krajach, które rozwijały się dzięki czynnikom wewnętrznym; przede wszystkim fundamentalnym zmianom w sferze kultury, mentalności i światopoglądu. Badacze wiążą jej zaistnienie z rewolucją przemysłową, wykształceniem się klasy średniej w Europie Zachodniej, stopniową industrializacją i urbanizacją, a także z kształtowaniem się scentralizowanych państw i rozwojem społeczeństw obywatelskich wskutek narodzin świadomości prawnej. Modernizacja nieorganiczna jest swoistą „odpowiedzią” na zewnętrzne „wyzwanie” ze strony krajów bardziej rozwiniętych. Rozpoczyna się ona od zapożyczenia zdobyczy technologicznych czy rozwiązań instytucjonalnych, zaproszenia specjalistów i posyłania młodych ludzi za granicę, by tam zdobywali potrzebne umiejętności. A zatem rozpoczyna się ona nie w sferze kultury, lecz w dziedzinie polityki; nie stanowi konsekwencji zmian w świadomości, lecz, w najlepszym przypadku, je antycypuje, w najgorszym natomiast uniemożliwia, wywołując gwałtowny opór wobec „obcego”. Naśladownictwo, które mogłoby stać się pierwszym krokiem na drodze ku udanej modernizacji, staje się normą dla jednych grup społecznych i przedmiotem krytyki oraz impulsem do tworzenia alternatywnych modeli własnej kultury rozwoju dla innych. W przypadku modernizacji nieorganicznej często mamy do czynienia z rozłamem w kulturze, który nie tylko charakteryzuje się istnieniem co najmniej dwóch, antagonistycznych pod względem światopoglądu grup, lecz także przynosi podział na rozwiniętą stolicę i zacofaną prowincję, oświecone „towarzystwo” i zacofany „lud”, kulturę elitarną i kulturę ludową. Między wymienionymi parami przeciwieństw nie ma zbioru wspólnego, dlatego można się spodziewać, że cyklicznie będzie następowało przesunięcie się do centrum kultury elementów wcześniej marginalizowanych wraz z towarzyszącą mu marginalizacją elementów centralnych. Rosyjska badaczka modernizacji Walentyna Fiedotowa stwierdza:

Taka „punktowa” modernizacja, burząc tradycję, stawia społeczeństwo w obliczu braku perspektywy duchowej. Stwarza wyraźną nierówność, obiecując równe szanse (czego tradycyjne społeczeństwo nie czyniło), ale, ponieważ w rzeczywistości nie wszyscy mają szansę, rośnie niezadowolenie, które stymuluje sympatię szerokich prowincjonalnych mas dla alternatywnych ideologii – komunizmu w Rosji, fundamentalizmu w Turcji, a w niektórych innych krajach – do odbudowy struktur wiejskich i tradycjonalizmu³⁰.

W interesującym nas okresie XIX i początków XX w. w Rosji modernizacja często była utożsamiana z westernizacją. Krytycy postrzegali ją jako proces, który

²⁹ Ш. Эйзенштадт, *Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций*, Москва 1999, s. 261; por. także А. Галечян, *Политическая элита как субъект модернизации современной России*, Москва 2008.

³⁰ В. Федотова, *От догоняющей модернизации к национальной: теоретический аспект*, perspektivy.info. (dostęp: 25.01.2015). Por. także В. Федотова, *Модернизация «другой Европы»*, Москва 1997, <http://www.intelros.ru/subject/figures/valentina-fedotova/> (dostęp: 25.01.2015).

wymaga unicestwienia rodzimej kultury i zastąpienia jej modelem zachodnim. Zwolennicy natomiast zajmowali stanowisko, że tylko zachodnie społeczeństwa są w pełni rozwinięte i jako takie powinny stanowić wzór. Nie powinien zatem dziwić nas fakt, że prezentowane przeciwstawne opinie zderzały się na wielu płaszczyznach, uniemożliwiając wypracowanie spójnej „odpowiedzi” na „wyzwanie” modernizacji.

Reprezentanci wczesnej koncepcji modernizacji (w latach 50. i 60. XX w.) pojmowali ją jako proces liniowy, w którym przejście od tradycji do nowoczesności miało charakter radykalny i powszechny, obejmujący wszystkie sfery ludzkiego życia i działalności. Wiemy jednak, że owe teorie nie uwzględniały zjawiska, jakie miało miejsce w Rosji za Piotra I. Zainicjowane wówczas procesy miały charakter radykalny, lecz objęły swym zasięgiem niewielką część społeczeństwa: elitę, związaną ze sferą publiczną i służbą państwową. Poza tym już u zarania przemian używane były na ich określenie słowa determinowane przez kontekst kulturowy. Reformy Piotra I³¹ w dziedzinie wojskowości i administracji, projekty budowy floty i dróg, dalekosiężne plany ekspansji terytorialnej na południe, liczne ukazy porządkujące sferę życia publicznego – wszystko to służyło nadrzędnemu celowi, jakim było stworzenie nowej kultury, wzorowanej na europejskich pierwowzorach. Zmiany o charakterze czysto pragmatycznym miały, w zamyśle reformatora, otworzyć drogę do przemian kulturowych, a następnie sprzyjać ich utrwaleniu. Nie bez powodu w pamięci kultury Piotr I zapisał się jako „nauczyciel narodu”, a jego epoka jawiła się potomnym czasem „wielkiej narodowej szkoły”, „szkoły, pojmowanej w najszerszym znaczeniu”³². Modernizacyjny projekt państwa Piotra I opierał się w ogromnej mierze na uczeniu Rosjan, jak być Europejczykami, zachowując jednocześnie imperialną świadomość – zarówno na poziomie idei, jak i w wymiarze praktycznym. Powtórzmy ów istotny dla naszych dalszych rozważań wniosek: modernizacja w ujęciu Piotra I to przede wszystkim kształcenie społeczeństwa (*просвещение*), rozumiane jako jego wychowanie, na fundamencie nowej idei państwa. Filarami, które ową ideę wzmacniały, były: sekularyzacja i racjonalizacja polityki cara. Stały one w jaskrawej sprzeczności z dotychczasowym ukierunkowaniem kultury na transcendencję, prymatem tego, co wieczne, nad tym, co doczesne. Postać Piotra Wielkiego stanowiła też centralny symbol imperium, zdobywającego znaczenie na arenie międzynarodowej. Michał Szczerbatow, autor artykułu *O zepsuciu obyczajów w Rosji (O повреждении нравов в России)*, pomimo krytycznego stosunku do reform godzących w tradycję, nie zaprzeczył, że pozycja państwa znacznie się umocniła:

³¹ Powstało wiele wartościowych opracowań na temat życia i działalności Piotra I, są to m.in. *Достопамятныя сказанія о жизни и делах Петра Великого 1672–1725*, сост. ред. журнала «Русская старина», Санкт-Петербург 1872; W. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław 1977; H. Troyat, *Piotr Wielki. Geniusz i szaleństwo*, przeł. B. Przybyłowska, Warszawa 2005.

³² С. Соловьёв, *Публичные чтения о Петре Великом в 18 книгах (1863–1868)* [w:] *История России с древнейших времен*, Москва 1993, t. 9, s. 464–469.

Mogę z przekonaniem powiedzieć, że wstępując później niż inne narody na drogę oświecenia i nie mając innego wyjścia jak podążyć śladem innych oświeconych narodów; mieliśmy w porównaniu z innymi, można rzec, wyjątkowe sukcesy i różnym krokiem sśliśmy ku ulepszeniu naszego zewnętrznego wizerunku³³.

Rozdzielenie idei wolności od idei imperium nastąpiło dopiero w czasach dekabryzmu, dotyczyło jednak niewielkiej grupy zeuropeizowanej szlachty. Idea wolności jednostki zderzała się z samowolą cara, „usprawiedliwioną” interesem imperium. Prześledzenie ewolucji idei wolności w znaczeniu liberalnym oraz wolności pojmowanej jako integralność i nienaruszalność imperium pozwala wysnuć wniosek, iż była to sprzeczność niemożliwa do pokonania. Modernizowanie (umacnianie) struktur państwowych stało na przeszkodzie zdobywaniu wolności jednostki. Czy ten mechanizm z biegiem czasu uległ osłabieniu?

Zgodnie z obserwacją Igora Pobiereżnikowa:

Modernizacji przypisywano cechy kompleksowości, co oznaczało, że nie można jej sprowadzić do jakiegoś jednego kryterium. Zwolennicy modelu linearnego uznawali, że modernizacja powoduje zmiany praktycznie we wszystkich sferach ludzkiej myśli i zachowania, pobudzając procesy strukturalno-funkcjonalnej dyferencjacji, industrializacji, urbanizacji, komercjalizacji, mobilizacji społecznej, sekularyzacji, identyfikacji narodowej, upowszechnianiu środków informacji masowej, kształtowania współczesnych instytucji publicznych, wzrost świadomości politycznej. [...] Widzieli oni proces modernizacji jako immanentne wbudowywanie zmian w system społeczny. Zakładali, że gdy tylko zmiany zaistnieją w jednej ze sfer działalności, w sposób nieuchronny wywołują one adekwatne reakcje w innych sferach³⁴.

W modelu linearnym modernizację postrzegano jako globalny proces, który zachodzi poprzez rozprzestrzenianie się idei, instytucji i technologii z Zachodu, głównie z Europy. Nie brano wówczas pod uwagę odmienności kultur, zagadnienia relatywizmu kulturowego pozostawały na marginesie zainteresowań teoretyków i praktyków modernizacji. Proces ów rozpatrywano też jako ewolucyjny w ramach faz zachodzących zmian; według Cyryla Blacka były to: 1) wyzwanie modernizacji – na tym etapie w tradycyjnym społeczeństwie pojawiają się jednostki, zaznajomione z ideami i instytucjami zachodnimi, które próbują przeszczepić owe obce wzorce na rodzimy grunt; 2) konsolidacja elity modernizacyjnej – władza przechodzi z rąk tradycyjnych elit do rąk zwolenników modernizacji, których na tym etapie jest już zdecydowanie więcej; 3) transformacja społeczno-ekonomiczna – etap ten trwa do momentu, gdy społeczeństwo feudalne, z przewagą wsi i chłopów, zmienia się w społeczeństwo industrialne, z przewagą miast i klasy średniej, robotniczej; 4) integracja społeczeństwa – dochodzi

³³ М. Щербатов, *О повреждении нравов в России*, Moskwa–Augsburg 2001, s. 16; http://imwerden.de/pdf/scherbatov_o_nrawach.pdf (dostęp: 25.01.2015).

³⁴ И. Побережников, *Модернизация: теоретико-методологические...*, s. 151.

do reorganizacji społeczeństwa na poziomie strukturalnym i instytucjonalnym³⁵. W ramach modelu linearnego modernizację pojmowano jako nieodwracalny proces unifikacji i konwergencji wspólnot³⁶. Zakładał on istnienie przeciwstawnych, idealnych typów „tradycjonalizmu” i „współczesności”; wychodząc od tego, co „stare”, należało zmierzać ku „nowemu”. Badanie tekstów kultury, zawierających konceptualizację starego, tradycyjnego i nowego, współczesnego, wskazuje jednak na istnienie wielu płaszczyzn semantycznych, niekiedy wzajemnie się znoszących, w związku z czym idealne typy jawią się jako w najwyższym stopniu niekompletne. Warto przy tym pamiętać, że w kulturze rosyjskiej pojawiały się wyraźne konceptualizacje „obcego”, które w wielu przypadkach stanowiły podstawowy element tendencji antymodernizacyjnych lub pojmowania modernizacji wyłącznie w jej aspekcie technologicznym, bez zmiany struktur społecznych i politycznych, które, z kolei, opierały się na zakorzenionych w kulturze symbolach, tworzących systemy poznawcze – swoiste mapy rzeczywistości. Wnioskujemy zatem, że socjologiczne modele modernizacji nie przynoszą odpowiedzi na pytanie o charakter zmian struktury społecznej i przyczynę niepowodzenia procesów transformacji. Dyktat matrycy kulturowej może zostać przezwyciężony wyłącznie na drodze wnikliwej refleksji nad istotą jej fundamentalnych elementów, nie zaś poprzez zmianę zewnętrznej struktury. Kultura była przedmiotem zainteresowania socjologów jako jeden z wielu elementów, branych pod uwagę w procesie modernizacji. Tymczasem stanowi ona fundament struktury społecznej i politycznej i powinna być rozpatrywana jako kwestia kluczowa w planowaniu wszelkich zmian.

Często takie społeczne rozbieżności są zjawiskiem przejściowym, towarzyszącym przyspieszonemu rozwojowi społecznemu. Nierzadko jednak umacniają się one i są przechowywane przez wiele pokoleń. Gdyby pokusić się o formalną definicję częściowej modernizacji, to można by powiedzieć, że „jest ona takim procesem zmian społecznych, który prowadzi do instytucjonalizacji, w ramach jednego społeczeństwa, struktur o większym i mniejszym stopniu modernizacji”³⁷. Pobiereżnikow konkluduje, że symbioza obcych pierwiastków, przyswojonych przez kulturę w jej tradycyjnym kształcie, i rodzimych jest mało owocna ze względu na ich wzajemne interakcje³⁸: potencjalnie

³⁵ C. Black, *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*, New York 1975, s. 67–68.

³⁶ W. Rostow, *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*, Cambridge 1960; D. Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, New York–London 1965; M. Levy, *Modernization and the Structure of Societies*, Princeton 1966; C. E. Black, *The Dynamics of Modernization...*; S. Eisenstadt, *Modernization: Protest and Change*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall 1966. Linearny model modernizacji według dziewięciu kryteriów opisał S. Huntington; por. S. Huntington, *The Change to Change: Modernization, Development, and Politics* [w:] *Comparative Modernization: A Reader*, red. C. Black, New York–London 1976, s. 30–31.

³⁷ Цит. за: Л. Волков, *Теория модернизации – пересмотр либеральных взглядов на общественно-политическое развитие (Обзор англо-американской литературы)* [w:] *Критический анализ буржуазных теорий модернизации. Сборник обзоров*, Москва 1985, s. 72–73.

³⁸ Пор. И. Побережников, *Модернизация: теоретико-методологические...*, s. 154.

modernizacyjne elementy tracą możliwość racjonalnego funkcjonowania w ramach kultury tradycyjnej, zaburzając jednocześnie mechanizmy samoregulacji kultury. Jeśli modernizacja ma charakter częściowy, to znaczy obejmuje tylko wybraną grupę społeczną i niektóre sfery życia, zasadne jest sformułowanie następujących pytań: Na jakiej zasadzie, za pomocą jakich narzędzi mogłaby zachodzić dyfuzja lub transgresja między obszarem modernizującym się i niezmodyfikowanym? Jaka zachodzi zależność między instytucjonalizacją idei modernizacyjnych a możliwościami ich rozprzestrzeniania; innymi słowy: czy wystarczy powołać do życia parlament i spisać konstytucję, by możliwe było rozpropagowanie idei społeczeństwa obywatelskiego; lub też stworzyć sieć szkół, by przekonać społeczeństwo o pożytku płynącym z posiadania wykształcenia humanistycznego? Pytań takich jest o wiele więcej, a sprowadzają się one do podstawowego pytania o wydźwięku filozoficzno-antropologicznym o sens ludzkiego życia oraz ostateczny cel kultury. Może również zaistnieć daleko idąca rozbieżność między stworzonymi instytucjami a sferą wartości społeczeństwa, co w rezultacie prowadzi do wypaczenia zarówno elementu przyjmowanego, jak i struktury przyjmującej:

W określonych warunkach modernizacja środków, roli, organizacji norm może osiągnąć zaawansowany etap, podczas gdy orientacja aksjologiczna pozostaje niezmienna. [...] W tym przypadku poprzedzający modernizację system albo będzie stawał opór instytucjonalizacji ważniejszych stereotypów w duchu modernizacji, albo runie³⁹.

Proces dezintegracji struktur kultury będzie odzwierciedlał się w sferze psychologii reprezentantów danej kultury, rodząc zjawiska takie jak zbędny człowiek, tułacz, jednostka wyobcowana, neurotyk, człowiek z zaburzeniami psychicznymi. Zauważamy tu paralelne procesy w skali makrokosmosu społeczeństwa i państwa oraz mikrokosmosu jednostki. Przy rozważaniu modelu częściowej modernizacji pojawia się pytanie o tempo rozwoju poszczególnych sfer kultury oraz możliwości zahamowania procesów modernizacyjnych w jednej grupie społecznej, by dać szansę dogonienia jej grupom, które dotąd nie brały udziału w procesach przemian.

Pytanie o semantykę słów: „wolność” i „naród” powraca w sytuacjach kryzysowych – gdy imperatyw modernizacji na obcy wzór powoduje destabilizację ekonomiczną i polityczną, a tym samym – zaburzenie poczucia bezpieczeństwa w perspektywie psychologicznej. Każdy kryzys odsłania słabość struktur i instytucji, wprowadzonych do kultury z pominięciem fundamentu aksjologicznego i czynników mentalności. Dla przeciętnego Rosjanina, w sytuacji utraty poczucia bezpieczeństwa, wolność w znaczeniu liberalnym przegrywa z silną władzą. Europejski model modernizacji jawi się wówczas jako narzędzie destabilizacji Rosji i próba pozbawienia jej wpływów na arenie międzynarodowej⁴⁰.

³⁹ Cyt. za: Л. Волков, *Теория модернизации...*, s. 74.

⁴⁰ Szerzej zob. И. Дискин, *Кризис... и все же модернизация!*, Москва 2009.